

Referèndums d'independència. Catalunya en perspectiva

Ferran Requejo i Marc Sanjaume-Calvet

És legítima la independència política d'un territori en una democràcia liberal? On se situa el referèndum de l'1 d'octubre de 2017, celebrat a Catalunya, en relació amb la política comparada dels casos de referèndums d'independència del món?

La primera qüestió, de caràcter normatiu, polític i moral, la vam analitzar en treballs anteriors a partir de les respostes proporcionades per les diferents teories actuals de la democràcia. Bàsicament destacàvem que les respostes sobre legitimitat que es donaven fa dècades resulten avui insuficients tant per motius normatius com per motius institucionals (Requejo 2002, 2005, 2017). També cal incloure en la resposta característiques del sistema institucional en què ens situem i, sobretot, el context específic del cas analitzat. Cal evitar, així, donar respostes simples i generals a les demandes de secessió. Una secessió pot ser legítima o més legítima en alguns casos que en altres. Les anàlisis

cal fer-les cas per cas —emprant les concepcions més adequades per al cas concret— i procurant evitar conclusions genèriques precipitades (Requejo, Sanjaume-Calvet 2015; Sanjaume-Calvet 2019).

En aquest article, tractem la segona de les qüestions anteriors. Repassem la història i la situació actual dels referèndums d'independència al món, tot analitzant el cas del referèndum de l'1 d'octubre de 2017 realitzat a Catalunya a la llum de les dades que ens proporciona la política comparada, tant en contextos democràtics com no democràtics, tot distingint entre referèndums acordats i referèndums unilaterals, i considerant les condicions d'accés pràctic a l'estatalitat (efectivitat i reconeixement).

1. ELS REFERÈNDUMS D'INDEPENDÈNCIA

En els darrers cent anys, el nombre d'estats del món s'ha multiplicat quasi per quatre. De la cinquantena d'estats que hi havia al voltant de la Primera Guerra Mundial, actualment, l'Organització de les Nacions Unides n'inclou 193. D'altra banda, hi ha una desena addicional d'entitats estatals que no tenen o tenen un molt escàs reconeixement internacional. La majoria de les noves incorporacions s'han produït arran del procés de descolonització, fruit de moviments autodeterministes als territoris colonials (Griffiths 2016; Coggins 2011; Sambanis, Germann i Schädel 2018). Tanmateix, a partir de la caiguda del mur de Berlín, la majoria d'independències han tingut lloc fora del context colonial i han estat referendades per la població del nou Estat. De fet, actualment, els referèndums d'independència han esdevingut gairebé una regla general per al reconeixement de nous estats dins de la comunitat internacional.

El referèndum és un instrument de democràcia directa que s'empra de manera habitual per tal de legitimar, a més de les secessions, diversos tipus de transferències territorials de poder (Qvortrup 2014; López 2017). L'origen d'aquest instrument democràtic el trobem en l'expansió del principi de *sobirania popular* de la mà del principi democràtic.

Aquesta pràctica institucional és anterior al segle XX, però es consolida a partir de la Primera i de la Segona Guerra Mundial com un procediment quasi indispensable en termes de legitimitat i, en alguns casos, fins i tot com un requeriment exigít per la comunitat internacional.

Fins fa poc temps, la resolució de disputes territorials sense el recurs al referèndum havia estat una constant històrica. Aquestes disputes es resolien mitjançant dues vies no excloents: d'una banda, els pactes entre elits polítiques dels poders implicats, fossin aquestes escollides democràticament o no; de l'altra, emprant l'ús de la força, inclosa la guerra, que en molts casos implicava la subordinació de les poblacions ocupades, moviments forçats de persones i processos de neteja ètnica. Aquestes vies de creació de noves unitats polítiques i de modificació de fronteres són gairebé tan abundants i conegudes que seria redundant fer-ne un repàs exhaustiu (Roeder 2007; Griffiths 2016; Crawford 2007; Pavković, Radan 2007).

Des del 1945 s'han produït gairebé un centenar de referèndums d'independència, la majoria dels quals han legitimat la creació de nous estats que actualment formen part de la comunitat internacional (Mendez, Germann 2018) (vegeu Annex). Els contextos geopolítics d'aquestes consultes són molt diversos. De fet, aproximadament la meitat dels estats apareguts entre el 1945 i el 2019 han fet consultes sobre la independència del país, ja fos abans o després de la seva proclamació. Dins d'aquest període, la caiguda del mur de Berlín (1989) marca un canvi de tendència en l'ús dels referèndums d'independència.

Si ens fixem en els referèndums celebrats abans del 1989, gairebé una trentena, observem que la majoria corresponen a casos que formen part de la llista de territoris colonials del comitè de descolonització creat per l'ONU el 1961. Així, si bé en molts casos aquestes consultes van anar precedides de conflictes violents de major o menor intensitat, els referèndums van ser en general de caràcter acordat amb les autoritats estatals (metròpolis), sovint amb l'autorització o supervisió d'organismes internacionals. A aquesta característica cal afegir-hi el caràcter geogràfic insular de molts d'aquests casos vinculats a grans potències (principalment, Estats Units, Regne Unit i França).

La llista de referèndums d'independència posteriors a la caiguda del mur de Berlín concentra una seixantena de casos i presenta característiques diferents respecte l'etapa anterior. En primer lloc, la pràctica desaparició dels territoris colonials fa que els casos d'aquest període corresponguin a altres realitats polítiques, si bé es continuen produint alguns referèndums en territoris considerats colonials per part de les Nacions Unides (Timor Oriental, Nova Caledònia). En segon lloc, una vintena de casos estan associats a la creació de nous estats després de l'enfonsament polític de la Unió Soviètica i de Iugoslàvia. Es tracta d'una cascada de referèndums que no tan sols es produeix durant el col·lapse d'aquestes federacions, sinó que també està vinculada a noves disputes territorials dins de les unitats secessionades (Ucraïna, Sèrbia, Geòrgia, Azerbaidjan...). Finalment, també s'observen divuit casos de territoris d'ultramar tutelats pels Estats Units, els Països Baixos i el Regne Unit.

D'aquesta descripció general podem concloure que l'ús dels referèndums per legitimar nous estats ha passat a ser una pràctica generalitzada més enllà del context colonial. De fet, si ens fixem en els nous estats del sistema internacional, des del 1989 només Kosovo representa l'aparició d'un nou estat sense referendar (Griffiths 2016).

El cas de la Comissió Badinter, formada arran del conflicte de Iugoslàvia, resulta rellevant. Es tracta de la Comissió d'Arbitratge de la Conferència sobre Iugoslàvia creada pel Consell de Ministres de la CEE l'agost del 1991, que presidia el president del Consell Constitucional Francès, Robert Badinter. També en formava part el president del Tribunal Constitucional Espanyol, Francisco Tomás y Valiente. Les opinions emeses per aquest ens d'arbitratge sobre Iugoslàvia han reforçat, des del començament dels anys noranta, la tesi que el principi d'autodeterminació havia de repensar-se més enllà dels processos de descolonització (Radan 2000). Aquesta Comissió va reconèixer que el dret internacional no concretava les implicacions del reconeixement del dret a l'autodeterminació per a "tots els pobles" que fa l'ONU en el seu tractat fundacional, signat el 1945 a San Francisco. A més a més, va emprar per primera vegada el principi *uti possidetis iure* fora del context colonial

per tal de defensar la integritat de les fronteres de les repúbliques que formaven part de Iugoslàvia, establint l'ús del referèndum com una condició *sine qua non* per obtenir el reconeixement internacional (Pellet 1992; Kohen 2006). Aquest és un principi del dret internacional segons el qual, en cas de conflicte, el territori afectat conserva les fronteres fins que no es prengui una decisió posterior entre les parts (Crawford 2007).

2. REFERÈNDUMS D'INDEPENDÈNCIA I DEMOCRÀCIES LIBERALS

Tot i que els referèndums d'independència han estat una constant durant les darreres dècades, en el context de les democràcies liberals aquestes consultes són més aviat escasses. I cal afegir que les experiències referendàries d'aquest context només han donat un sol resultat favorable a la independència: Montenegro (2006). En la resta de casos, el resultat ha estat negatiu, ja fos per mostrar un suport insuficient a la secessió o per no arribar a les exigències de les regles constitucionals establertes. Així, a l'illa de Nevis (1998), el *sí* no va superar els 2/3 exigits en l'article 113 de la Constitució federal, tot i arribar al 61,8% de suport (vegeu la taula 1).

D'aquesta manera, en termes generals, la secessió no ha estat fins ara una opció guanyadora en les democràcies liberals en el terreny empíric. Les raons adduïdes han estat diverses. En alguns casos s'ha esgrimit la importància que tenen sentiments o emocions, com la por o la confiança. Així, en el cas de democràcies plurinacionals com el Canadà o el Regne Unit, les minories nacionals solen tenir confiança en el seu futur quan disposen d'una autonomia percebuda com a suficient dins l'estat del qual formen part. I, per tant, aquest últim no representaria una amenaça forta per a la supervivència diferenciada de l'entitat subestatal. En canvi, quan l'estat suposa una amenaça per a aquesta supervivència, aquelles minories no disposen de garanties portadores de confiança. Aquesta situació no impedeix, però, que a la majoria d'estats democràtics plurinacionals hi hagi moviments regionalistes, autodeterministes

o independentistes amb major o menor suport ciutadà en funció de les seves característiques històriques, econòmiques, culturals i/o institucionals del cas concret (Dion 1996; Sorens 2012; Coggins 2014). Es tracta, però, d'hipòtesis que s'adeqüen més a alguns casos que altres.

L'aparició de moviments secessionistes es correspon sovint amb variacions en el disseny institucional de l'estat i amb dinàmiques de negociació de l'autonomia de les minories nacionals. La pèrdua d'autonomia política és sovint un factor determinant per explicar l'aparició d'aquestes demandes territorials (Siroky, Cuffe 2015; Siroky, Mueller, Hechter 2016).

Taula 1. Referèndums d'independència a les democràcies liberals

Cas	Estat	Any	Secessió	Participació (%)	Suport a la independència (%)
Quebec	Canadà	1980	No	85,6	40,4
		1995	No	93,5	49,4
Nevis	Saint Christopher i Nevis	1998	No	58	61,8
Montenegro	Sèrbia i Montenegro	2006	Sí	86,5	55,5
Escòcia	Regne Unit	2014	No	84,6	44,7
Puerto Rico	Estats Units	1967	No	63,9	0,6
		1993	No	73,5	4,5
		1998	No	71,1	2,6
		2012	No	78,2	5,5
		2017	No	22,2	1,5

Font: "Democràcies i referèndums d'independència. El cas de Catalunya". Informe 1/2019. Institut d'Estudis de l'Autogovern. Barcelona, 2019.

D'altra banda, la majoria de democràcies no disposen de clàusules constitucionals de secessió. De fet, entre les experiències descrites a la taula 1, aquesta mena de clàusules només les podem observar en dos casos: Sèrbia i Montenegro i Saint Christopher i Nevis. Pel que fa a Sèrbia i Montenegro, l'article 60 de la Constitució del 2003 preveia la separació d'un dels dos membres de l'estat. En el cas de Saint Christopher i Nevis, l'article 113 de la Constitució preveu la separació de Nevis a través d'unes regles procedimentals que, com ja hem avançat, requereixen un suport de 2/3 a la secessió per fer-la efectiva. En el cas de Montenegro, les normes referendàries van ser objecte de controvèrsia: la UE va proposar una majoria del 55% de vots favorables a la secessió amb un llindar de participació superior al 50%, uns requeriments que les dues parts implicades van acceptar (Oklopčić 2012).

A aquests casos s'hi poden afegir altres constitucions que contenen clàusules de secessió com ara: Etiòpia, Liechtenstein, Eslovàquia, Sud-àfrica, Sudan o Afganistan (Habtu 2005; Elkins *et al.* 2014; Weill 2018). L'article 50 del Tractat de la Unió Europea, que estableix el dret dels estats a deixar de formar-ne part, també es pot considerar un cas de regulació de la secessió. En aquest punt, la UE s'acosta als models confederals (Requejo, Nagel 2019). Tanmateix, la majoria d'estats estableixen constitucionalment la seva integritat territorial, ja sigui com un element definidor de l'ordre constitucional, com un límit a la reforma de la carta magna o, fins i tot, com un límit a l'exercici de drets fonamentals (Weill 2018; Venice Commission 2000).

Aquest panorama general no ha impedit que se celebrin referèndums d'independència en dos casos propers al de Catalunya, com són l'escocès i el quebequès, mitjançant un acord polític (Regne Unit) o fent interpretacions obertes dels principis liberals i democràtics de la Constitució (Canadà). En el cas d'Escòcia, el referèndum d'independència celebrat l'any 2014 va ser possible gràcies a un acord entre els executius de Londres i d'Edimburg: l'*Agreement between the United Kingdom Government and the Scottish Government on a referendum on independence for Scotland*, del 15 d'octubre de 2012, el qual incloïa una modificació legislativa mitjançant la secció 30 de la llei de devolució

d'Escòcia aprovada pel Parlament de Westminster. Aquesta transferència competencial feia referència a la normativa de la campanya, al finançament i a la cooperació entre governs sota els principis d'interès i respecte mutu, i de bona comunicació. També recollia el compromís dels dos poders executius per treballar conjuntament de manera constructiva, independentment del resultat del referèndum. La pregunta acordada del referèndum celebrat el 18 de setembre de 2014 va ser: "Escòcia hauria d'ésser un país independent?"

En el cas del Quebec, els referèndums d'independència del 1980 i el 1995 no van requerir un pacte polític entre els poders executius de les dues entitats polítiques, sinó que es van celebrar dins del marc competencial i legislatiu del Quebec. Tanmateix, el referèndum i les seves conseqüències en cas d'un resultat afirmatiu es van acordar entre el Partit Quebequès —al Govern—, l'Acció Democràtica del Quebec —a l'oposició— i el Bloc Quebequès —partit sobiranista d'àmbit federal—. Es tracta d'un acord que va desembocar en el projecte de llei *Loi sur l'avenir du Québec*, registrat al Parlament però mai aprovat. La pregunta del referèndum celebrat el 1995, molt menys clara que la posterior del cas escocès, feia referència a aquest projecte de llei, a l'acord entre partits i a la idea d'una nova associació econòmica i política amb el Canadà: "Vostè està d'acord que el Quebec esdevingui sobirà després d'haver fet una oferta formal al Canadà per una nova associació econòmica i política en l'àmbit d'aplicació del projecte de llei sobre el futur del Quebec i de l'acord signat el 12 de juny del 1995?"

En els dos casos, el suport parlamentari a la demanda d'independència era majoritari als parlaments respectius, però no havia assolit el 50% de vot a les eleccions que van precedir els referèndums (una situació semblant a la de la Catalunya actual).

3. REFERÈNDUMS UNILATERALS I ESTATALITAT

Els nous estats apareguts en diverses onades des del començament del segle XX han assolit la condició d'estatalitat de maneres molt di-

verses, sovint sense emprar el procediment institucional referendari, el qual només s'ha imposat, tal com dèiem, de manera general en les darreres dècades. Els estudis comparats apunten que l'assoliment de la sobirania estatal és el resultat d'una interacció entre dos factors, l'efectivitat pràctica del propi estat en tant que poder fàctic en un territori determinat, i el reconeixement per part d'altres estats i altres actors polítics de la comunitat internacional. Aquesta interacció es produeix també de maneres diverses (Coggins 2011, 2014; Griffiths 2016). En aquesta interacció entre efectivitat i reconeixement, els referèndums s'empren com un procediment per legitimar acords previs o futures declaracions d'independència, hagin estat produïdes de manera acordada o unilateral (vegeu la taula 2).

Taula 2. Reconeixement i efectivitat en el moment de la declaració d'independència (exemples)

	Reconeixement	No reconeixement
Efectivitat	Txèquia (1993); Eslovàquia (1993); Eslovènia (1992); Croàcia (1992); Montenegro (2006)	Eslovènia (1991); Croàcia (1991); Crimea (2014)
No efectivitat	Sudan del Sud (2011)	Kosovo (1991); Gagaúsia (1991); Anjouan (1997); Kurdistan iraquíà (2005)

Així, en el cas de Txèquia i Eslovàquia, no es va produir un referèndum d'independència, ja que els líders polítics de Txecoslovàquia van acordar la dissolució del país l'any 1993. Aquesta dissolució consensuada va permetre una transició "de vellut" a la independència que va tenir el reconeixement internacional. En canvi, el Govern d'Eslovènia, l'any 1991, va considerar necessari celebrar un referèndum d'independència per tal de legitimar la seva aposta a favor de la secessió de Iugoslàvia, tal com van fer la resta de repúbliques d'aquest Estat sota les recomanacions de la Comissió Badinter. Es

tractava, així, d'un govern que disposava de l'efectivitat fàctica sobre el territori, mitjançant les forces armades que controlava, però que, en canvi, no tenia assegurat el reconeixement internacional a l'hora de celebrar el referèndum i declarar la seva independència (González 2018). El referèndum d'Eslovènia es va celebrar el desembre del 1990, mentre que la declaració d'independència no arribà fins al mes de juny del 1991. A partir d'aquest moment es produïren els primers reconeixements per part d'altres estats, tot i que no esdevingué membre de l'ONU fins al maig del 1992. En un context diferent, Sudan del Sud, el referèndum d'independència de gener del 2011 va ser una conseqüència de la implementació dels acords de pau de Naivasha del 2005 promoguts per una coalició regional de països. La posterior declaració d'independència tingué la presència del secretari general de Nacions Unides. Tanmateix, les autoritats de la capital, Juba, eren lluny de disposar d'una efectivitat pràctica sobre el territori (Frahm 2015).

Els referèndums unilaterals no escapen a la lògica de la legitimació política. Com va mostrar, per exemple, el cas eslovè abans de la independència, els governs independentistes solen utilitzar el procediment referendari per mostrar el suport de què disposa el seu projecte (Gökhan Şen 2015). Ara bé, més enllà de les experiències de les antigues repúbliques que formaven part de les federacions de la Unió Soviètica i Iugoslàvia, els referèndums són un procediment institucional que no sempre porta a l'estatalitat. Ja hem esmentat que en contextos liberals i democràtics les opcions independentistes han estat sovint rebutjades a les urnes. Pel que fa als referèndums unilaterals, és a dir, sense acord amb l'Estat matriu ni amb la comunitat internacional, solen produir un suport favorable a la independència, però, més enllà de les antigues repúbliques federades de la Unió Soviètica i Iugoslàvia, rarament han conduït a l'estatalitat. Els casos amb èxit de les repúbliques soviètiques a l'hora de fer valer els referèndums *de facto* s'explicarien pel reconeixement mutu entre els antics membres de la unió, inclosa la federació russa, i la desintegració final de l'estat matriu federal. El cas iugoslau és més complex i varia en funció de les repúbliques. Eslovènia i Croàcia

es van acabar coordinant per declarar la independència, mentre que la resta ho van fer a remolc. L'hostilitat sèrbia va obligar la comunitat internacional a intervenir, així com a entrar en un conflicte bèl·lic a les unitats secessionistes amb Sèrbia, la república dominant dins de la federació iugoslava.

Aquestes experiències contrasten amb altres referèndums *de facto* que no van gaudir de l'aplicació de l'esmentat principi *uti possidetis*. És el cas d'Abkhàzia (1999) i Ossètia del Sud (2007) a Geòrgia; de Nagorno-Karabakh (1991) a l'Azerbaidjan; de Transnístria (2006) a Moldàvia, o de Kosovo (1991) a Sèrbia. Als antics territoris soviètics també s'han produït referèndums *de facto* més recents com els de Crimea (2014) —annexionada per Rússia, o de Lugansk i Donetsk (2014) a Ucraïna. Més enllà d'aquest context, diversos territoris arreu del món han celebrat també referèndums *de facto* sobre la seva independència, com ara Nagaland (1951), Rhodèsia (1964), Anjouan (1997), Somalilàndia (2001) o el Kurdistan (2017) (vegeu la taula 3).

Taula 3. Referèndums d'independència *de facto* i sense reconeixement des del 1945

Cas	Estat	Any	Secessió	Participació (%)	Suport a la independència (%)
Illes Fèroe	Dinamarca	1946	No	67,6	50,7
Nagaland	Índia	1951	No	sd.	99,9
Rhodèsia	Regne Unit	1964	<i>De facto</i>	61,9	90,5
Nevis	Regne Unit	1977	No	sd.	99,7
Xipre del Nord	Xipre	1985	<i>De facto</i>	78,3	70,2
Rehoboth	Namíbia	1990	No	sd.	84,1
Kosovo	Iugoslàvia	1991	No	87,01	99,98

Nagorno-Karabakh	Azerbaidjan	1991	<i>De facto</i>	82,17	99,98
Gagaúsia	Moldàvia	1991	No	85,1	95,4
Transnístria	Moldàvia	1991	<i>De facto</i>	78	98
Anjouan	Comores	1997	<i>De facto</i>	94,8	99,7
Abkhàzia	Geòrgia	1999	<i>De facto</i>	87,6	97,7
Kurdistan	Iraq	2005	No	sd.	98,8
Ossètia del Sud	Geòrgia	2006	<i>De facto</i>	95,2	99
Transnístria	Moldàvia	2006	<i>De facto</i>	78,6	98,1
Crimea	Ucraïna	2014	Annexió	83	96,8
Donetsk oblast	Ucraïna	2014	<i>De facto</i>	74,9	89,1
Lugansk oblast	Ucraïna	2014	<i>De facto</i>	75	96,2
Tirol del Sud	Itàlia	2014	No	15	92,2
Sud del Brasil	Brasil	2016	No	2,9	95,7
Catalunya	Espanya	2017	No	43	90,2
Kurdistan	Iraq	2017	No	72,2	92,7

Font: “Democràcies i referèndums d’independència. El cas de Catalunya”. Informe 1/2019. Institut d’Estudis de l’Autogovern. Barcelona, 2019.

Quan els referèndums d’independència *de facto* no han conduït a la secessió, han produït també, però, diversos efectes o conseqüències polítiques. En alguns casos han dut a la repressió per part de l’Estat matriu i a un agreujament del conflicte, tal com va succeir a Koso-

vo a partir del 1991. En aquest cas, el moviment independentista, sempre pacifista sota el lideratge de Rugova, es va transformar en un moviment violent i, finalment, la demanda de secessió desembocà en la guerra de 1996-1999 amb intervenció de l'OTAN, posteriorment als acords de Rambouillet que les autoritats de l'Estat no van acceptar i, finalment, en la independència. En el cas d'Anjouan (1997), la prohibició dels partits independentistes i l'arrest del seu líder van dur els secessionistes d'aquesta illa a organitzar un referèndum d'independència que acabà amb l'ocupació militar de l'illa per part de l'exèrcit de les Comores.

En altres casos, els referèndums *de facto* han comportat alhora una legitimitació interna i una “congelació del conflicte”, atesa la manca de reconeixement internacional. Aquest és el cas, per exemple, de la República de Transnístria, que disposa d'un Govern efectiu sobre el territori que no està reconegut per cap estat (la regió forma part oficialment de Moldàvia).

En alguns casos, un tercer efecte dels referèndums *de facto* ha estat precedir la constitucionalització del dret de secessió. Així, l'illa de Nevis va celebrar un primer referèndum unilateral el 1977 per tal de legitimar la separació de Saint Christopher quan encara formava part de l'imperi britànic. Posteriorment, quan aquests territoris van obtenir la independència (1983), la nova Constitució del 1983 va reconèixer el dret de secessió de Nevis. D'aquesta manera, els habitants de l'illa van admetre formar part d'una federació amb Saint Christopher, tot i que el 1998, com esmentàvem, van votar novament i de manera molt majoritària separar-se'n (61,8%), sense arribar, però, als dos terços requerits constitucionalment.

Finalment, el cas de les peticions —que es poden considerar referèndums *de facto*— signades per la majoria d'habitants de les illes Aland per annexionar-se a Suècia, quan Finlàndia va obtenir la independència de Rússia (1917), no van fructificar, però van generar una jurisprudència rellevant en el dret internacional sobre l'autodeterminació, així com un règim d'autonomia especial per a aquestes illes de majoria sueca que encara és vigent (Crawford 2007; Gökhan Şen 2015: 43-44).

4. EL REFERÈNDUM DE CATALUNYA DE L'1 D'OCTUBRE DE 2017

El referèndum celebrat a Catalunya l'1 d'octubre de 2017 va ser un cas peculiar d'independència unilateral. El context geopolític del cas català no el fa equiparable als referèndums *de facto* esmentats en l'apartat anterior. La majoria dels casos de referèndums d'independència *de facto* que hem vist han transcorregut en contextos de règims en descomposició, transició o de tipus autoritari. En el cas català, el referèndum es va celebrar en una democràcia liberal consolidada dins del marc de la Unió Europea. Tanmateix, podem observar alguns elements semblants a altres referèndums unilaterals.

En primer lloc, les causes del referèndum del 2017 recorden les d'altres referèndums d'aquesta naturalesa. La pèrdua d'autogovern polític, sobretot a partir del procés de recentralització efectuat principalment des de l'any 2000 i de la sentència del Tribunal Constitucional contra l'Estatut d'Autonomia de Catalunya (STC 31/2010), així com els dèficits pràctics dels procediments institucionals per canalitzar de manera efectiva les demandes d'un autogovern polític i econòmic de qualitat, són elements que observem també en altres contextos (González, Ucelay-Da Cal i García-Planas 2017; Requejo 2017; Amat 2017; Cuadras-Morató 2016).

En segon lloc, el referèndum provocà una reacció de l'Estat matriu similar al d'altres casos. La reacció de l'Estat va ser de naturalesa repressiva, en un primer moment tractant d'impedir infructuosament la celebració de la consulta i, posteriorment, perseguint judicialment els líders polítics i socials que la van promoure. Finalment, es va intervenir l'autonomia mitjançant una aplicació inèdita de l'article 155 de la Constitució espanyola i el Govern central va prendre el control de les institucions catalanes durant uns mesos.

Es tractà d'un referèndum protagonitzat sobretot per la societat civil catalana (ciutadans i organitzacions socials). Els líders polítics independentistes que el van convocar no en van aplicar el resultat de manera immediata. Si bé s'acabà declarant la independència de manera més aviat simbòlica el 27 d'octubre, en cap cas les institu-

cions catalanes no van utilitzar la força governamental per aplicar aquella declaració de manera efectiva. En aquest sentit, la definició del referèndum de l'1 d'octubre s'acosta més a les peticions (Aland) o a referèndums amb caràcter no violent i implementats des de la desobediència civil que no pas als referèndums *de facto* celebrats amb efectivitat governamental (Transnístria, Abkhàzia, etc.).

Finalment, els resultats d'aquest referèndum presenten una capacitat legitimadora limitada, ja que, malgrat va haver-hi una participació notable ateses l'actitud i les pràctiques hostils de l'Estat (43,03%), es tracta d'una majoria escassa en termes generals de cens, allunyada de les observades en altres casos. Cal recordar que, a diferència dels referèndums *de iure*, com ara els del Quebec (1980, 1995) i d'Escòcia (2014), la fiabilitat del control electoral, dels escrutinis i dels resultats dels casos de consultes *de facto* és sempre inferior. En tot cas, el fet que els partits de l'oposició contraris a la independència no fessin una crida a la participació i rebutgessin la consulta, juntament amb les actuacions policials del mateix 1 d'octubre, va provocar que la immensa majoria dels participants fossin favorables a la independència i que la participació no arribés al 50% del cens (vegeu la taula 4).

Taula 4. Resultats del referèndum de l'1 d'octubre de 2017

	Suport (%)	Vots
Sí	90,18	2.044.038
No	7,83	177.547
En blanc	1,98	44.913
Nuls	0,01	19.719
Participació	43,03	2.286.217

Font: Govern de la Generalitat de Catalunya

Les conseqüències polítiques a mitjà i llarg termini del referèndum de l'1 d'octubre són una incògnita impossible de resoldre amb les dades

empíriques actuals. La situació política creada després de la suspensió de l'autonomia catalana i de les eleccions del 21 de desembre de 2017 realitzades en el context d'aplicació de l'article 155 fa pensar en un escenari futur de “congelació del conflicte”. L'independentisme continua disposant (2019) de la majoria absoluta en el Parlament de Catalunya, tot i la reacció repressiva de l'Estat durant la legislatura. D'altra banda, el Govern central, encapçalat pel Partit Socialista (PSOE) des de l'estiu del 2018, no ha proposat cap mena de programa o de model sobre les relacions futures entre Catalunya i l'Estat.

Les experiències comparades podrien fer pensar que el referèndum de l'1 d'octubre podria suposar a mitjà termini un punt d'inflexió per a la política catalana i espanyola. Així, les experiències de Nevis o les illes Aland, tot i produir-se en contextos geopolítics i històrics diferents, mostren que aquesta mena de referèndums poden dur a una nova constitucionalització o a acords polítics d'un autogovern aprofundit. Tanmateix, la doctrina constitucional espanyola actualment vigent (2019) exigeix una reforma constitucional per a la celebració d'un eventual referèndum d'independència acordat (no unilateral) (Castellà 2018), en contrast amb les anàlisis en sentit contrari assenyalades per politòlegs i constitucionalistes sobre el marc jurídic vigent (Llibre Blanc 2014). Des del món acadèmic s'han proposat, tot i l'escassa probabilitat de realització a curt termini, diverses fórmules per a la constitucionalització o per a la regulació legal de l'anomenat *dret de decidir* (IEA 2019; Virgala 2017; Aláez 2015; CATN 2014; Ruiz Soroa 2013).

En definitiva, tal com vam concloure en l'informe de l'IEA, “Democràcies i referèndums d'independència. El cas de Catalunya” (2019, 31): “La millora normativa i institucional de les democràcies liberals és un procés dinàmic que mai no arriba a un punt final. En termes d'emancipació, les democràcies són més un viatge que no pas una estació d'arribada. Aquells casos en què no es poden establir acords consensuats per vies pacífiques i que, en canvi, han estat resolts per mètodes violents, constitueixen un fracàs per a les democràcies. Sense el reconeixement i sense una acomodació del

pluralisme nacional no hi haurà a Catalunya un projecte polític legítimat. Les solucions potencials cal establir-les políticament des d'una *reciprocitat equitativa* dins del pluralisme nacional de l'Estat. En cas contrari, per al catalanisme polític no hi haurà més alternativa pràctica que la independència, malgrat totes les dificultats estructurals, procedimentals i sobrevingudes que aquest objectiu comporta en termes pràctics.”

5. CONCLUSIONS

1) En les tres darreres dècades, els referèndums han esdevingut gairebé imprescindibles per legitimar l'aparició de nous estats en la comunitat internacional. Aquest procediment institucional de democràcia directa, lluny de ser una anomalia, s'ha utilitzat de manera àmplia des de la Segona Guerra Mundial i ha format part dels processos de creació de nous estats en gairebé tots els casos a partir de la caiguda del mur de Berlín (1989).

2) En el context de les democràcies liberals, els referèndums d'independència i encara més les secessions han estat fins ara processos empíricament infreqüents, excepte en alguns casos de democràcies plurinacionals.

3) El desenllaç de les demandes de secessió varia en funció de factors interns i externs als moviments independentistes. L'assoliment de l'estatalitat depèn de la interacció entre l'efectivitat fàctica i el reconeixement de la nova unitat política. La recerca del reconeixement exigeix nivells alts de legitimitat que sovint s'aconsegueixen *provar* mitjançant un referèndum. Pel que fa l'efectivitat, aquesta requereix un control *de facto* sobre el territori que només sembla possible en contextos de debilitat de l'estat matriu i/o d'implicació internacional. En els dos casos calen unes estructures de govern fortes per part de la unitat secessionista.

4) En la major part de referèndums d'independència unilaterals, els efectes immediats han estat presidits per la repressió de l'estat,

amb diversos graus d'intensitat. El cas català no és una excepció. A curt o mitjà termini, aquesta mena de referèndums han dut en alguns casos a la constitucionalització de la secessió (Nevis) o a l'obtenció d'una autonomia especial (Aland). Es tracta, tanmateix, de dos casos d'illes, les quals acostumen a tenir una lògica pròpia tant en relació a la política comparada d'entitats federals com en els processos de secessió (Islàndia, Irlanda). En altres casos, els referèndums unilaterals han conduït a una *congelació del conflicte* o a l'aparició d'estats *de facto*, no reconeguts internacionalment, quan es compleix el requisit de l'efectivitat fàctica del poder polític en un territori (Transnístria).

5) En les democràcies liberals, l'acceptació del resultat del referèndum per les dues parts en litigi s'ha articulat de diverses maneres: a) l'establiment d'un acord sobre el referèndum d'independència entre l'Estat matriu i la unitat secessionista (Regne Unit-Escòcia); b) la legislació de la unitat secessionista combinada amb la no bel·ligerància de l'Estat matriu (Canadà-Quebec); i c) la regulació a través de regles establertes per actors internacionals (Sèrbia-Montenegro). En aquests casos, el referèndum inclou, en cas de victòria dels partidaris de la independència, tant l'efectivitat com el reconeixement internacional de la nova unitat estatal.

6) En casos de no acord o de no regulació del referèndum segons regles establertes per actors internacionals, la unitat secessionista, per tenir èxit, cal que tingui, o bé les estructures i els recursos materials que li assegurin la seva efectivitat pràctica com a nova entitat estatal, o bé un reconeixement d'actors internacionals rellevants.

7) El cas del referèndum de Catalunya de l'1 d'octubre de 2017 és especial en tant que cas unilateral produït en el context d'una democràcia liberal (i dins de la Unió Europea). La manca d'efectivitat i de reconeixement internacional actua, però, en un context amb: a) una demostrada resiliència i no acceptació de la situació política i constitucional de l'*statu quo* de bona part de la població catalana ni de les conseqüències del procés que la judicialització del referèndum ha comportat, i b) una manca de propostes efectives de les institucions de l'Estat per trobar vies de solució del conflicte de fons

(manca de reconeixement i d'acomodació política i constitucional del pluralisme nacional de l'estat).

8) La situació actual de Catalunya (2019) fa pensar que, a curt i potser a mitjà termini, l'efecte pot ser el d'estabilització d'una *congelació del conflicte*. Resulta aviat, no obstant això, per avaluar-ne l'impacte més enllà de les conseqüències immediates, que, com hem vist en altres casos, també pot tenir diversos efectes polítics i constitucionals.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALÁEZ, Benito (2015). "Constitucionalizar la secesión para armonizar la legalidad constitucional y el principio democrático en estados territorialmente descentralizados como España". *Revista d'Estudis Autònoms i Federals*, núm. 22, p. 136-183.
- AMAT, Jordi (2017). *La conjura de los irresponsables*. Translated by Isabel Obiols. Barcelona: Editorial Anagrama S.A.
- CASTELLÀ, J.M. (2018). "Constitution and Referendum on Secession in Catalonia." *A: Claims for Secession and Federalism: A Comparative Study with a Special Focus on Spain*. Alberto López-Basaguren i Leire Escajedo San Epifanio (ed.). Berlín: Springer, p. 405-421.
- COGGINS, Bridget (2011). "Friends in High Places: International Politics and the Emergence of States from Secessionism". *International Organization*, 65 (03), p. 433-467.
- (2014). *Power Politics and State Formation in the Twentieth Century: The Dynamics of Recognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CONSELL ASSESSOR PER A LA TRANSICIÓ NACIONAL (CATN) (2014). *La consulta sobre el futur polític de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CRAWFORD, James R. (2007). *The Creation of States in International Law*. Oxford: Oxford University Press. <http://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199228423.001.0001/acprof-9780199228423>.
- CUADRAS-MORATÓ, Xavier (ed.) (2016). *Catalonia: A New Independent State in Europe?: A Debate on Secession within the European Union*. Londres: Routledge, Taylor & Francis Group.
- DION, Stéphane (1996). "Why is Secession Difficult in Well-Established Democracies? Lessons from Quebec". *British Journal of Political Science*, 26(2), p. 269-283.
- ELKHAN, Zachary; GINSBURG, Tom; MELTON, James; SHAFFER, Robert; SEQUEDA, Juan F.; MIRANKER, Daniel P. (2014). "Constitute: The World's Constitutions to Read, Search, and Compare". *Journal of Web Semantics. Semantic Web Challenge* (2013), 27-28 (agost), p. 10-18. <https://doi.org/10.1016/j.websem.2014.07.006>.
- FRAHM, Ole (2015). "Making Borders and Identities in South Sudan". *Journal of Contemporary African Studies*, 33 (2), p. 251-267. <https://doi.org/10.1080/02589001.2015.1070461>.
- GÖKHAN ŞEN, İlker (2015). *Sovereignty Referendums in International and Constitutional Law*. Berlín: Springer.

- GONZÁLEZ, Arnau; UCELAY-DA CAL, Enric; GARCÍA-PLANAS, Plàcid (2017). “*Tumulto*”. *Meditacions sobre l’octubre català*. Maçanet de la Selva: Editorial Gregal.
- GONZÁLEZ, Carlos (2018). “La dimensión internacional de la desintegración de Yugoslavia: una fuerza impulsora de la violencia”. *Revista Electrónica de Estudios Internacionales (REEI)*, núm. 36, p. 6.
- GRIFFITHS, Ryan D. (2016). *Age of Secession*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HABTU, Alem (2005). “Multiethnic Federalism in Ethiopia: A Study of the Secession Clause in the Constitution”. *Publius*, núm. 35 (2), p. 313-335.
- HOCH, Tomáš; KOPEČEK, Vincenc (2019). *De Facto States in Eurasia*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429244049>.
- INSTITUT D’ESTUDIS DE L’AUTOGVERN (IEA) (2019). “Democràcies i referèndums d’independència. El cas de Catalunya”. Informe 1/2019.
- KOHEN, Marcello G. (ed.) (2006). *Secession: International Law Perspectives*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Llibre Blanc. La Transició Nacional de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2014.
- LÓPEZ, Jaume (2017). *Referèndums. Una immersió ràpida*. Barcelona: Ediciones Tibidabo.
- LÓPEZ, Jaume; REQUEJO, Ferran (2009). *Análisis de experiencias de democracia directa en el ámbito internacional: 1995-2007: 12 países, 185 referendos*. Oñati: Instituto Vasco de Administración Pública.
- MENDEZ, Fernando; GERMANN, Micha (2018). “Contested Sovereignty: Mapping Referendums on Sovereignty over Time and Space”. *British Journal of Political Science*, 48 (1), p. 141-165. <https://doi.org/10.1017/S0007123415000563>.
- OKLOPČIĆ, Zoran (2012). “Independence Referendums and Democratic Theory in Quebec and Montenegro”. *Nationalism and Ethnic Politics*, 18 (1), p. 22-42. <https://doi.org/10.1080/13537113.2012.654088>.
- PAVKOVIĆ, Aleksandar; RADAN, Peter (2007). *Creating New States: Theory and Practice of Secession*. Aldershot, Hampshire, England: Burlington, VT: Ashgate.
- PELLET, Alain (1992). “The Opinions of the Badinter Arbitration Committee A Second Breath for the Self-Determination of Peoples”. *EJIL*, 3, p. 178-185.
- QVORTRUP, Matt (2014). *Referendums and Ethnic Conflict*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- RADAN, Peter (2000). “Post-Secession International Borders: A Critical Analysis of the Opinions of the Badinter Arbitration Commission”. *Melbourne University Law Review*, 24 (1), p. 50-76.
- REQUEJO, Ferran (ed.) (2002). *Democracia y pluralismo nacional*. Barcelona: Ariel.
- (2005). *Multinational Federalism and Value Pluralism*. Abingdon / Nova York: Routledge.
- (2017). “Liberal Democracies, Federalism and National Pluralism: Walking between Kant and Hegel”. A: KRAUS, P.; VERGÉS, J. (ed.). *The Catalan Process. Sovereignty, Self-Determination and Democracy in the 21st Century*. Barcelona: IEA, p. 77-97.
- (2017). *El tren de les 17:14: Democràcia, pluralisme, benestar, independència*. Barcelona: Tibidabo Ediciones, S.A.
- REQUEJO, F; NAGEL, K. J. (2019). “Democracy and Borders: external and internal secession in the European Union”. A: JORDANA et al. (ed.). *Changing Borders in Europe*. Abingdon / Nova York: Routledge, p. 146-162.

- REQUEJO, F.; SANJAUME-CALVET, M. (2015). "Recognition and Accommodation: from regionalism to secessionism". A: GREGOIRE, J.; JEWKES, M. (ed.). *Recognition and Redistribution in Multinational Federations*. Lovaina: KU Leuven Press.
- ROEDER, Philip G. (2007). *Where Nation-States Come From: Institutional Change in the Age of Nationalism*. Princeton: Princeton University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt7t07k>.
- RUIZ SOROA, José María (2013). "Regular la secesión". *Cuadernos de Alzate: revista vasca de la cultura y las ideas*, núm. 46-47, p. 186-204.
- SAMBANIS, Nicholas; GERMANN, Micha; SCHÄDEL, Andreas (2018). "SDM: A New Data Set on Self-Determination Movements with an Application to the Reputational Theory of Conflict". *Journal of Conflict Resolution*, 62 (3). p. 656-686. <https://doi.org/10.1177/0022002717735364>.
- SANJAUME-CALVET, M. (2019). "Moralism in theories of secession: a realist perspective". A: *Nations and nationalism* (pendent de publicació).
- SIROKY, David S.; CUFFE, John (2015). "Lost Autonomy, Nationalism and Separatism". *Comparative Political Studies*, 48 (1), p. 3-34. <https://doi.org/10.1177/0010414013516927>.
- SIROKY, David S.; MUELLER, Sean; HECHTER, Michael (2016). "Center-Periphery Bargaining in the Age of Democracy." *Swiss Political Science Review*, 22 (4), p. 439-453.
- SORENS, Jason (2012). *Secessionism: Identity, Interest, and Strategy*. Mont-real / Ithaca: McGill-Queen's University Press.
- VENICE COMMISSION (2000). "Self - determination and secession in constitutional law". CDL-INF(2000)002-e.
- VÍRGALA, Eduardo (2017). "El modelo federal español (reforma territorial ¿federal?)". A: *Reflexiones y propuestas sobre la reforma de la Constitución Española*. Manuel Álvarez i Enrique Álvarez (ed.), p. 357-406. Granada: Comares.
- WELL, Rivka (2018). "Secession and the Prevalence of Both Militant Democracy and Eternity Clauses Worldwide". *Cardozo Law Review*, núm. 40, p. 905.

ANNEX

Referèndums d'independència *de iure* i *de facto* 1945-2018

Cas	Estat	Any	Participació (%)	Suport independència (%)
Cambodja	França	1945	80,3	100
Mongòlia	Mongòlia	1945	98,5	100
Illes Fèroe	Dinamarca	1946	67,6	50,7
Nagaland	Índia	1951	sd.	99
Algèria	França	1961	73,8	75
Samoa Occidental	Nova Zelanda	1961	77,6	85,4
Algèria	França	1962	91,9	99,7
Malta	Regne Unit	1964	79,7	54,5
Rhodèsia	Regne Unit	1964	61,9	90,5
Puerto Rico	Estats Units	1967	63,9	0,6*
Guinea Equatorial	Espanya	1968	91,7	64,3
Anguilla	Regne Unit	1969	75	99,7
Illes Marianes del Nord	Estats Units	1969	65,3	0,6*
Comores	França	1974	93,3	94,6
Xipre del Nord	Xipre	1975	70	99,4
Micronèsia	Estats Units	1975	52,6	59,1*
Illes Marshall	Estats Units	1975	35,2	5,2*
Palau	Estats Units	1975	42,2	34,4*
Guam	Estats Units	1976	sd.	6*
Aruba	Països Baixos	1977	70,1	95,2
Djibouti	França	1977	77,2	99,8
Nevis	Regne Unit	1977	58	99,7

Quebec	Canadà	1980	85,6	40,4
Ciskei	Àfrica del Sud	1980	59,5	99,5
Palau	Estats Units	1983	78,6	44,4*
Micronèsia	Estats Units	1983	63,2	58*
Illes Marshall	Estats Units	1983	83	4,41*
Illes Cocos	Austràlia	1984	100	3,5*
Palau	Estats Units	1984	78,6	44,4*
Xipre del Nord	Xipre	1985	78,4	70,2
Rehoboth	Namíbia	1990	sd.	84,1
Eslovènia	Iugoslàvia	1990	93,5	88,5
Kosovo	Iugoslàvia	1991	87	99
Lituània	Rússia	1991	84,5	93,2
Estònia	Rússia	1991	83	78,4
Letònia	Rússia	1991	87,6	74,9
Geòrgia	Rússia	1991	90,6	99,5
Croàcia	Iugoslàvia	1991	83,6	93,2
Macedònia	Iugoslàvia	1991	75,7	96,4
Armènia	Rússia	1991	95,1	99,5
Kosovo	Iugoslàvia	1991	87	100
Turkmenistan	Rússia	1991	97,4	94,1
Gagaúsia	Moldàvia	1991	85,1	95,4
Transnístria	Moldàvia	1991	78	98
Ucraïna	Rússia	1991	84,2	92,3
Nagorno-Karabakh	Azerbaidjan	1991	82,2	100
Azerbaidjan	Azerbaidjan	1991	95,3	99,8
Uzbekistan	Uzbekistan	1991	94,1	98,3
Bòsnia i Hercegovina	Iugoslàvia	1992	63,7	63,4
Eritrea	Etiòpia	1993	93,9	99,8

Illes Verges	Estats Units	1993	27,5	5 °
Palau	Estats Units	1993	64,4	68,4
Puerto Rico	Estats Units	1993	73,5	4,5 °
Curaçao	Països Baixos	1993	56,8	0,4 °
Moldàvia	Moldàvia	1994	75,1	97,92
Saba	Països Baixos	1994	sd.	0,5 °
Sint Eustatius	Països Baixos	1994	44	0,2 °
Sint Maarten	Països Baixos	1994	65,2	6,3 °
Bonaire	Països Baixos	1994	66,5	0,2 °
Bermuda	Regne Unit	1995	58,8	25,7
Camerun Sud-Oest	Camerun	1995	66	100
Quebec	Canadà	1995	93,5	49,4
Anjouan	Comores	1997	94,8	99,7
Nevis	Saint Christopher i Nevis	1998	58	61,8
Puerto Rico	Estats Units	1998	71,1	2,6 °
Abkhazia	Geòrgia	1999	87,5	85,6
Timor Oriental	Indonèsia	1999	98,6	78,5 ^{***}
Sint Maarten	Països Baixos	2000	55,7	14,4
Chuuk	Micronèsia	2000	sd.	90
Ossètia del Sud	Geòrgia	2001	sd.	60
Somalilàndia	Somàlia	2001	99,9	97,1
Bonaire	Països Baixos	2004	57,1	0,5 °
Saba	Països Baixos	2004	77,8	0,8 °
Kurdistan	Iraq	2005	sd.	100
Curaçao	Països Baixos	2005	55	4,8 °
Sint Eustatius	Països Baixos	2005	56	0,6 °
Montenegro	Iugoslàvia	2006	86,5	55,5
Transnístria	Moldàvia	2006	78,6	96,6

Ossètia del Sud	Geòrgia	2006	94,6	99,9
Nagorno-Karabakh	Azerbaidjan	2006	87	99,3
Sudan del Sud	Sudan	2011	97,6	98,8
Puerto Rico	Estats Units	2012	78,2	5,5*
Sint Eustatius	Països Baixos	2014	45,4	0,4*
Escòcia	Regne Unit	2014	84,6	44,7
Puerto Rico	Estats Units	2017	22,2	1,5*
Crimea	Ucraïna	2014	83	97,5
Donetsk oblast	Ucraïna	2014	74,9	89,8
Luhansk oblast	Ucraïna	2014	75	96,2
Tirol del Sud	Itàlia	2014	15	92,2
Sud del Brasil**	Brasil	2016	2,9	95,7
Catalunya	Espanya	2017	43	90,2
Kurdistan	Iraq	2017	72,2	92,7
Nova Caledònia	França	2018	80,6	43,3

* Amb resposta múltiple

** Sense abast territorial clar: estats de Paranà, Ríó Grande i Santa Catarina

*** Suport al rebuig a l'autonomia proposada

Nota: la fiabilitat dels resultats referendaris és baixa en alguns casos. La taula no inclou referèndums d'autonomia

Fonts: Direct Democracy Database; C2D Centre for Research on Direct Democracy; Fernando MENDEZ i Micha GERMANN, "Contested Sovereignty: Mapping Referendums on Sovereignty over Time and Space", *British Journal of Political Science*, 48, 1 (2018), p. 141-165; Dieter NOHLEN, Florian GROTZ i Christof HARTMANN, *Elections in Asia and the Pacific: A Data Handbook* (Oxford: Oxford University Press, 2001); Dieterb NOHLEN i Philip STÖVER (ed.), *Elections in Europe: A Data Handbook* (Baden-Baden: Nomos, 2010); Dieter NOHLEN, Bernard THIBAUT i Michael KRENNERICH, *Elections in Africa: A Data Hand-book* (Oxford: Oxford University Press, 1999).

Nota: Per a informació addicional sobre diversos tipus de referèndums en democràcies, vegeu Jaume LÓPEZ i Ferran REQUEJO, *Análisis de experiencias de democracia directa en el ámbito internacional* (Oñati: Instituto Vasco de Administración Pública, 2009).